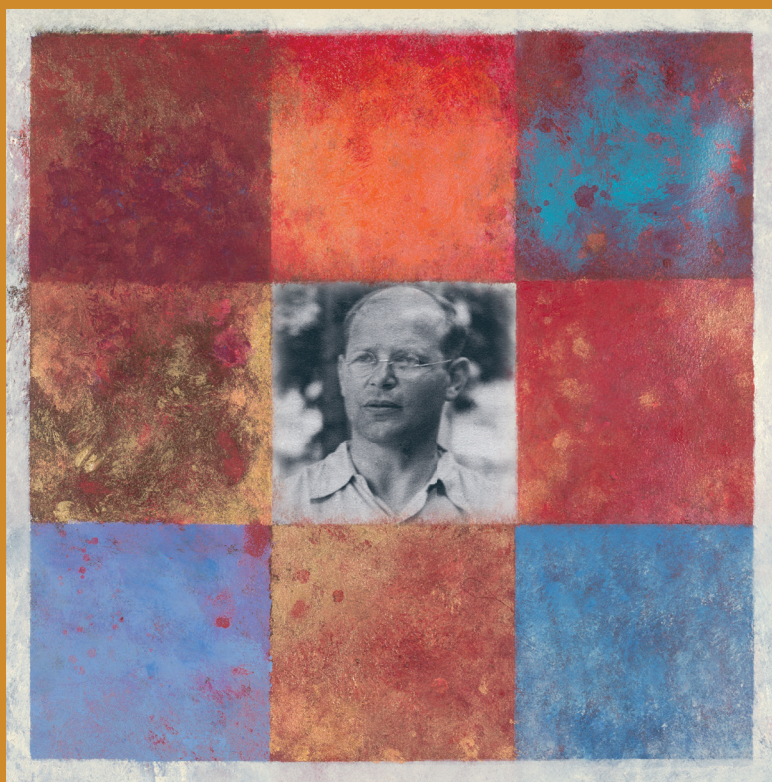

BONHOEFFER 75

Dietrich Bonhoeffer
1906-1945

Van Horen Zingen

Voor Witte Donderdag en Bevrijdingsmaaltijd

VOORWOORD

Wie brieven schrijft, brengt gesprekken op gang. Natuurlijk met de ontvanger, maar ook met zichzelf. Hoe gaat het met mij, wat vertel ik de ander? In de gevangenisjaren schreef Dietrich Bonhoeffer aan zijn verloofde, familie en vrienden. We zien de doordachte theoloog, maar ontmoeten ook de minnaar, familieman en vriend. In zijn brieven komen grote thema's aan de orde. De tien gedichten die Bonhoeffer bij zijn brieven voegt, zijn daarvan uitgesproken voorbeelden. Zijn persoonlijke ervaringen en inzichten krijgen in de dichterlijke vorm een ongekennde intimiteit én reikwijdte. Poëtische meesterwerken zijn het niet. Maar ze getuigen wel van wat onder druk van barre gevangenschap uiteindelijk overblijft.

Deze brochure biedt liturgische suggesties in het kader van het project Bonhoeffer75. De respons op dit project is opmerkelijk hoog. Sinds de start, vorig jaar april, spreekt men in vele kerkelijke gemeenschappen over de vragen die leven en werk van Bonhoeffer oproepen. Vragen van geloof en beproeving, van moed en vertwijfeling.

Nu nadert 9 april 2020, de dag van Bonhoeffers executie, 75 jaar geleden. Die dag valt op Witte Donderdag. Met deze brochure willen we allereerst suggesties doen met het oog op deze viering. De tweede focus vormt de 75-jarige bevrijding van Nederland. We nodigen kerken uit met een maaltijd naar 'buiten' te gaan en bieden ook daarvoor enkele ideeën aan. Met accenten van Bonhoeffer.

Christien Crouwel

(algemeen secretaris van de Raad van Kerken in Nederland)

Rieks Hoogenkamp

(De Roos van Culemborg)

BEVRIJDING VIEREN

rond Bonhoeffers sterfdag

De 75^e sterfdag van Dietrich Bonhoeffer valt op 9 april 2020. Dat is Witte Donderdag; de kerk gedenkt dan hoe de Heer op de avond voor zijn lijden met zijn leerlingen Pasen viert en zijn Maaltijd instelt.

Voor vieringen van deze Maaltijd is een tafelgebed geschreven waarin woorden van Bonhoeffer herkenbaar zijn. Dit gebed is te vinden op www.raadvankerken.nl onder 'Bonhoeffer liturgieboekje'; dit boekje biedt een deel ervan.

Waar men op deze dag een vriendschapsmaaltijd houdt, zijn explicietere verwijzingen naar Bonhoeffer mogelijk.

Het Werkschrift *Bonhoeffer75; gedichten en gebeden in gevangenschap* bevat hiervoor teksten en liederen. Bijvoorbeeld op pag. 41 'Kyrie en Gloria' en op pag. 22 'Klein credo' (als spreektekst).

Het gedicht op pag. 21 is door Willem Blonk getoonzet; voor de complete partituur van 'Christen of niet' zie www.raadvankerken.nl; in dit boekje als 'smaakmaker' de beginpagina.

Ook op Palmпасen, aan het begin van de Stille of Goede Week, kunnen woorden van Bonhoeffer klinken. Zijn gedachten over zijn naderende executie werpen een bijzonder licht op Jezus die zijn lijden tegemoet gaat. Bijvoorbeeld 'Wie ben ik?' (pag. 14-16).

René van Loenen schreef op een oud-vaderlandse melodie 'Het lied van de vrijheid', een verwoording van Bonhoeffers gedachten over vrijheid.

Verder zijn twee teksten van Bonhoeffer zelf opgenomen:

Het Taizélied 'Aber du weißt den Weg für mich' maakt regels uit zijn Morgengebed zingbaar; het is (met zangvertaling) overgenomen uit de Taizébundel *Adem in ons*.

Het lied 'Von guten Mächten' is door Christien Crouwel (secretaris van de Raad van Kerken in Nederland) opnieuw vertaald, te zingen op een in Duitsland bekende melodie, met de 7e strofe als refrein. De oudere vertaling van Schulte Nordholt is te vinden in *Liedboek, Zingen en bidden in huis en kerk* (2013), lied 511.

Aber du weißt den Weg für mich

tekst: Dietrich Bonhoeffer

vertaling: Gert Landman

muziek: uit Taizé

Gott, laß mei - ne Ge - dan - ken sich sam - meln zu Dir.
God, geef dat mijn ge - dach - ten ge - richt zijn op U.

Bei Dir ist das Licht, du ver - gißt mich nicht.
Bij u is het licht, U ver - geet mij niet.

Bei dir ist die Hil - fe, bei dir ist die Ge - duld.
Bij U vind ik hulp, ja, bij U vind ik ge - duld.

Ich ver - ste - he dei - ne We - ge nicht,
Van uw we - gen heb ik geen be - grip,

a - ber du weißt den Weg für mich.
maar U weet de weg voor mij.

Door goede machten

tekst: Dietrich Bonhoeffer
vertaling: Christien Crouwel
muziek: Siegfried Fietz

F C/E Dm Dm/C

1. Door goe - de mach - ten trouw en stil om - ge - ven, _____
2. Nog wil het ou - de jaar ons hart ver - nie - len, _____
3. En wilt Gij ons de zwa - re be - ker ge - ven _____
4. Maar wilt Gij ons nog een - maal vreug - de schen - ken _____
5. Laat warm en stil de kaar - sen hier be - a - men, _____
6. Valt om ons heen het stil - le, die - pe zwij - gen, _____

B $\flat$ F/A Gm C F

be - hoed, ge - troost, zo won - der - lijk en klaar, _____ wil ik met jul - lie
be - la - gen met een last die ons be - klemt _____ o Heer, geef on - ze
met bit - ter leed, ge - vult tot aan de rand _____ ont - van - gen wij die
aan de - ze we - reld en haar zon - ne - schijn _____ laat ons wat is ge -
dat Gij het licht op aar - de hebt ge - bracht _____ en als het kan, breng
laat ons dan ho - ren de - ze vo - lle klank, _____ die on - ge - zien de

C/E Dm Dm/C B $\flat$ F/C C F

de - ze da - gen le - ven _____ en sa - men op - gaan naar het nieu - we jaar. _____
op - ge - jaag - de zie - len _____ het heil, waar - toe Gij zelf ons hebt be - stemd. _____
dankbaar, zon - der be - ven, _____ als goe - de gift uit uw ge - lief - de hand. _____
le - den dan ge - den - ken, _____ ge - heel van U zal dan ons le - ven zijn. _____
ons dan weer te - za - men; _____ wij we - ten dat uw licht schijnt in de nacht. _____
we - reld zal ont - stij - gen: _____ het ho - ge men - sen - lied van lof en dank. _____

KEERVERS

F C Dm

Door goe - de mach - ten won - der - baar ge - bor - gen
ge - bor -

Dm/C B $\flat$ B $\flat$ /A Gm Gm/B $\flat$ C

ver - wach - ten wij ge - troost wat ko - men mag.
gen

F C/E Dm Dm/C

God deelt met ons de a - vond en de mor - gen,
mor - gen

B $\flat$ C F

en vast en ze - ker el - ke nieu - we dag.

TAFELGEBED VOOR WITTE DONDERDAG 2020

tekst voor Bonhoeffers sterfdag, samengesteld door Gert Landman

*Na de beurtspraak (oproep tot dank)
volgt een zegen- of dankgebed (prefatie),
zie 'Dienstboek, een proeve' (1998)
pag. 118-119, of de geëigende prefaties
in andere dienstboeken.*

Vanaf 'Daarom' onderstaande tekst:

Daarom, met engelen en aartsengelen,
met heiligen en martelaren
die U gehoorzaam zijn gebleven,
met Dietrich Bonhoeffer,
Etty Hillesum en de Achttien Doden,
door goede machten trouw omgeven
loven en verheerlijken wij
uw naam vol licht en glorie
en prijzen wij U en zingen:

Heilig, heilig, heilig ...

Gezegend is onze broeder Jezus,
die met ons de weg gaat
van het lijden in onze wereld,
en die zich laat kennen
in het breken van het brood.

In de nacht van zijn arrestatie
– dat is deze nacht –
nam hij brood,
zegende U en brak het,
gaf het aan zijn leerlingen en zei:
'Dit is mijn lichaam, voor jullie gegeven'.
Ook nam hij de wijn,
dankte U en schonk hem uit,
gaf de beker aan zijn leerlingen en zei:
'Deze beker is de nieuwe verbinding
met God,

bezegeld met mijn bloed.
Neem deze en deel hem met elkaar.
Ik zal opnieuw wijn met jullie drinken
in het komend koninkrijk.'

Als wij dan eten van dit brood ...

Hoor ons, o Christus,
en adem uw Geest op ons
en op dit brood en deze wijn;
dat ze voor ons
uw lichaam en bloed worden
tintelend van uw leven,
genezend, vernieuwend –
o maak ons heel.
En zoals het brood en de wijn
die wij tot ons nemen
deel van ons worden,
laat ons zo deel van U worden,
been van uw gebeente
en vlees van uw vlees,
vol liefde en zorg in deze wereld,
gehoorzaam en vrij U volgend.

En zoals U ons leerde,
zo bidden wij samen:

Onze Vader ...

Vredegroet

Brood en wijn delen

Gebed na de maaltijd

*Zie voor de volledige tekst:
www.raadvankerken.nl/ ...*

Christen of niet

tekst: Corrie Kopmels
muziek: Willem Blonk

Zang

ca. 112

Piano

mp

Royaal rechterpedaal gebruiken, i.h.a. per maat

Je

5

vraagt niet_ Je vraagt niet_ Je

9

vraagt niet hoe Je vraagt niet hoe ze bid - den

13

hoe ze bid - den_ tot hun god bid - den_ tot hun

Vervolgtekst:

‘... of hoe ze vloeken om hun lot. Mensen zijn het allemaal en door hun ogen kijkt God zelf jou aan.’

Voor de pagina's 2, 3 en 4 van dit lied: zie www.raadvankerken.nl.

LIED VAN DE VRIJHEID

Een godsgeschenk, ons in de hand gelegd,
is vrijheid, kostbaar zaaigoed, maar geen recht.
Bewaard, gekoesterd en weer doorgegeven,
zo vindt het zaad de ruimte van het leven.
Want vrijheid is
geen wildernis,
geen vrijplaats voor geweld,
maar zaad en woord,
gezaaid, gehoord,
een vruchtbaar, open veld.

Die vrijheid vraagt van ons gehoorzaamheid,
niet aan een leider, macht of majesteit,
maar aan de bron, het hart van ons geweten,
de stem van God, de moeder van het leven.
In vrijheid klinkt
een lied dat zingt
van wederzijds respect
voor wie je bent,
gezien, gekend
als vrouw, als man, als mens.

René van Loenen

*lied gebaseerd op de twee pijlers van vrijheid
in de ogen van Dietrich Bonhoeffer:
verantwoordelijkheid en gehoorzaamheid*

*melodie: O Heer, die daar des hemels tente spreidt
uit: Adriaan Valerius, Neder-landtsche Gedenck-clanck (1626)*

SAMEN ETEN IN DORP OF STAD

Voor Dietrich Bonhoeffer waren het bevrijden van Duitsland van het nationaal-socialisme en zijn eigen bevrijding nauw verbonden. Hij vergelijkt zichzelf met 'een gekooide vogel'. Hij houdt zijn gevangenschap vol door twee dingen, die voor hem de kern van christen-zijn inhouden: 'bidden en onder de mensen gerechtigheid doen'. Zo doet hij veel voor medegevangenen.

Daarom gebruiken we deze Bonhoefferherdenking ook om als kerken naar buiten te treden door een maaltijd te organiseren met mensen om ons heen. Daar kunnen we met elkaar praten over vrijheid en gerechtigheid. We gebruiken de 'Vrijheidsmaaltijden' van het Nationaal Comité 4 en 5 mei: www.4en5mei.nl/herdenken-en-vieren/vieren/vrijheidsmaaltijden als voorbeeld.

'Vrijheidsmaaltijden' mogen alleen op 5 mei plaatsvinden, maar kerken kunnen ook rond Palmpasen, Pasen of 5 mei vastenmaaltijden, een Paasbrunch of bevrijdingsmaaltijd organiseren. Het doel is mensen die niet elke dag met elkaar aan tafel zitten te verbinden, door samen te eten en verhalen te delen rond verzet en (on)vrijheid.

Als thema kiezen we 'Een vogel in een kooi'. Deze zin komt uit Bonhoeffers gedicht 'Wie ben ik?' (Bonhoeffer75-werkschrift pag. 14). Vertel iets over dit beeld en verwijst naar Bonhoeffer, die zich zo voelt. Toch is hij niet onvrij, zijn verzet geeft hem vleugels. Laat de tafelgenoten als begin herinneringen noemen aan 'als een vogel in een kooi', van henzelf of anderen. Wat hebben mensen nodig om dat te doorbreken? Wat gaf toen hoop? Lees het gedicht 'Vrijheid' van Jacqueline Roelofs (volgende pagina). Nodig de deelnemers uit ervaringen rond het 'vliegen' en de 'slechte dagen' uit het gedicht te delen. Later kan het gedicht 'Hoop is dat ding met veertjes' gelezen worden. Hoe je daarmee kunt werken staat op pag. 13.

Als afsluiting is het lied 'Ga dan op weg' of het 'Lied van de Vrijheid' (pag. 10) mogelijk. Denk ook aan jazzmuziek, waar Bonhoeffer veel van hield, bijvoorbeeld het lied 'Who am I?' van Bonhoeffer op de cd *Silent Voices* van Sunshine Cleaners. Die hele cd is het waard bij de maaltijd gedraaid te worden.

VRIJHEID *Jacqueline Roelofs–van der Linden*

De vrijheid vliegt met lichte vleugelslagen
voorbij aan keurig aangeharkte paden
en waar zij komt, gaan mensen vrolijk zwaaien.
Zij voelen hoe een frisse wind gaat waaien
en worden met haar mee omhoog gedragen.

Helaas kent zij ook slechte dagen,
dan zijn haar vleugels moe en zwaar.
Een wind van dwang en angstig zwijgen
belet haar hoog genoeg te stijgen,
doet haar in ademnood vertragen.

Toch zijn er mensen die het durven wagen
om onderdrukking rustig uit te dagen,
zelfs als zij daarmee in gevaar geraken.
Zo weten zij hun droom weer waar te maken
dat vrijheid vliegt met lichte vleugelslagen.

HOOP IS DAT DING MET VEERTJES *Emily Dickinson (1830–1886)* *vertaling: Ans Bouter, liedtekst- & poëzievertalingen*

Hoop is dat ding met veertjes
Dat neerstrijkt in de ziel
Er wijsjes zonder woorden zingt
En nooit valt hij er stil

Hoe hard de wind ook waaien zal
Hoe hevig ook de storm
Hij die zovelen warmte biedt
Dat vogeltje houdt vol

Het klonk zelfs in het koudste land
En in het verste oord
Toch vroeg het mij in grote nood
Nog nooit om kruimels brood

GA DAN OP WEG *Jacqueline Roelofs-van der Linden;* *melodie: Lof zij de Heer... /Dit is de dag...*

- 1 Ga dan op weg
naar een toekomst van vreugde en vrede.
Zoek reisgenoten om samen die weg te betreden.
Valt het je zwaar, steun en bemoedig elkaar.
Liefde verlicht dan je schreden.
- 2 Ga dan op weg
om je eigen geluk uit te delen.
Zo kunnen wij wat gebroken was, liefdevol helen.
Geen hongersnood: wij delen samen ons brood.
Er zal genoeg zijn voor velen.
- 3 Ga dan op weg
met je dromen en al je verhalen.
Laat zo je route door hoop en verwachting bepalen.
Houd op het licht samen je ogen gericht,
dan zal nieuw vergezicht stralen.

Meer suggesties voor bij de maaltijd:

In een groep met mensen uit de zorg kun je het gedicht 'Wie ben ik' van Corrie Kopmels lezen en bespreken, 'Voor een vriendin in een verzorgingshuis' (pag. 15 werkschrift)

Praat verder over hoop aan de hand van 'Hoop is dat ding met veertjes'.
Maak een woordenwolk over 'hoop'. Wat is een goed symbool voor hoop?
Stel je een voorwerp voor en bedenk hoe je dat zou verpakken.

Hoe kun je iemand steunen die hoop nodig heeft? Afhankelijk van je bezoekers:
Hoe vond Bonhoeffer hoop? Bij voldoende tijd kun vragen 'hoop' te tekenen, schilderen, met smartphones te fotograferen of een tweeregelig motto te maken.

UITNODIGING

Zaterdag 28 maart 13.00 – 16.00 uur Grote of Barbarakerk, Culemborg

BONHOEEFER75: LANDELIJKE ONTMOETINGS DAG

Het werkschrift Bonhoeffer75 is in tienduizenden exemplaren verspreid over Nederland. Minstens zoveel mensen gingen er mee aan de slag in diensten, kringen, creatieve activiteiten, exposities, concerten, toneel, thema-avonden. De maanden april en mei 2020 zijn de kernmaanden van dit jaarproject met de sterfdatum (9 april: Witte Donderdag) en de bevrijding. De ontmoetingsdag stelt de vraag: wat heeft Bonhoeffer te zeggen over vrijheid in 2020? Een gevarieerd programma: korte lezing, gesprek, ideeën en voornemens voor de langere termijn. En muziek, beeldende kunst, zingen, toneel, informatie en eten met elkaar. Volledige programma: www.deroosvanculemborg.nl.

Programma

13.00-14.00 uur: inloop

Lunch met broodjes en soep, informatie, muziek, expositie

14.00 -16.00 uur: programma

Toespraak Kick Bras (*Poëzie als wapen voor vrede*), gesprek Jan Gruijters en Edward van 't Slot (*Vuile handen*) en Christien Crouwel (*Bonhoeffer2020*) m.m.v. Kees van der Zwaard (toneel), Sunshine Cleaners (*Songs from prison*), projectkoor Culemborg e.v.a.

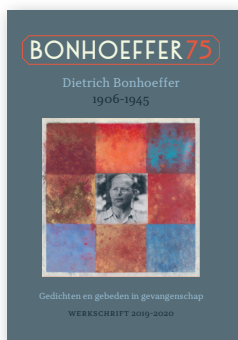
Voor de liefhebbers:

10.30–12.30 uur: Bonhoeffer Werkgezelschap in Nederland
(www.dbonhoeffer.eu)

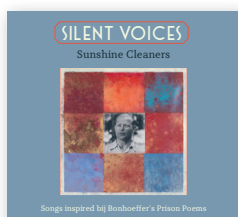
16.30-17.30 uur: concert Sunshine Cleaners (www.sunshinecleaners.nl)

De ontmoetingsdag is gratis, de hoed gaat rond.

Aanmelden bonhoeffer75@kpnmail.nl (met aantal) voor 25 maart, informatie wordt toegestuurd.

BONHOEFFER75 werkschrift (64 blz.) met gedichten, schilderijen, liederen, poëzie en verder: toneel, muziek, sprekers, verwerkingen. Prijs: € 2,-, bij 50 exemplaren: € 1,50 per stuk + porto om uit te delen in de komende herdenkingstijd. Bestellen (met aantal, adres): bonhoeffer75@kpnmail.nl. Factuur wordt meegestuurd. Ook verkrijgbaar op 28 maart.

CD SUNSHINE CLEANERS: *SILENT VOICES*
De Zeeuwse band Sunshine Cleaners vertaalde de gedichten van Bonhoeffer in americana-achtige songs. Een verrassende aanpak die de kern van de teksten doet oplichten. Prijs: € 10,-. Bestellen (met aantal, adres): bonhoeffer75@kpnmail.nl.

DIT IS HET UUR VAN DE TROUW: de volledige nieuwe vertaling van Corrie Koppels van de gedichten en gebeden, de schilderijen van Jeltje Hoogenkamp, de liederen op een bekende wijs van René van Loenen en de eigen poëzie van Corrie Koppels in een fraai boek. Achtergrondinformatie: Arthur Alderliesten. Prijs: € 19,95; met cd: € 24,95 bij de boekhandel.

Werkgroep

Willem Blonk (kerkmusicus): willem.blonk@planet.nl

Christien Crouwel (Raad van kerken): ccrouwel@rvk.nl

Gert Landman (liturgie): gertlandman@planet.nl

Rien Wattel (verwerking): rien.wattel@quicknet.nl

Medewerkers

René van Loenen (lied): r.r.vanloenen@kpnplanet.nl

Jacqueline Roelofs (liederen): jroelofs@xs4all.nl

Kees van der Zwaard (foto's): info@keesvanderzwaard.nl

Foto: Rob van Herwaarden

Roos Tuenten en Kees van der Zwaard in de voorstelling 'Wie ben ik?'
9 april 2020: 75 jaar geleden is Dietrich Bonhoeffer ter dood gebracht in een concentratiekamp. Nederland maakt zich op voor de 75^e viering van de bevrijding.

De Roos van Culemborg en de Raad van Kerken in Nederland komen met (nieuw) materiaal voor de liturgische vormgeving van deze betekenisvolle periode.

Dit boekje 'Van Horen Zingen' is gratis beschikbaar op de ontmoetingsdag van 28 maart in Culemborg en is te downloaden via de site van de Raad van Kerken: www.raadvankerken.nl.